

JONATHAN SAFRAN FOER

ΤΟ ΚΛΙΜΑ ΕΙΜΑΣΤΕ ΕΜΕΙΣ

Η σωτηρία του πλανήτη ξεκινάει από το πρωινό μας

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΗΡΩ ΣΚΑΡΟΥ
ΑΡΗΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ

ΚΕΛΡΟΣ

Jonathan Safran Foer: *Το κλίμα είμαστε εμείς*
Τίτλος πρωτοτύπου:
Jonathan Safran Foer: *We Are the Weather*

ISBN 978-960-04-5194-8

Μετάφραση: Ηρώ Σκάρου • Άρης Σφακιανάκης
Υπεύθυνη Τμήματος Επιμέλειας-Διόρθωσης: Μαρία Σπανάκη
Επιμέλεια-Διόρθωση: Βασιλική Αντωνάκη
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση-διόρθωση: Νικολέττα Δουλάμη

© *Jonathan Safran Foer, 2019*

© *Για την έκδοση στα ελληνικά, Εκδόσεις Κέδρος Α.Ε., 2021*

Κέδρος Εκδοτική Α.Ε.

Γ. Γενναδίου 3

Αθήνα 106 78

τηλ. 210 38 09 712-14 • φαξ 210 33 02 655

www.kedros.gr • www.facebook.com/kedros.gr

e-mail: books@kedros.gr

Για τους Sasha και Cy, Sadie και Theo, Leo και Bea

I

ΑΠΙΣΤΕΥΤΟ

Το βιβλίο του τέλους των πάντων

Το πιο παλιό σημείωμα αυτοκτονίας που έχει βρεθεί γράφτηκε πριν από τέσσερις χιλιάδες χρόνια περίπου, στην αρχαία Αίγυπτο. Ο πρώτος που το μετέφρασε του έδωσε τον τίτλο «Συζήτηση με την ψυχή ενός ανθρώπου που κουράστηκε να ζει». Το σημείωμα ξεκινάει με τη φράση: «Άνοιξα το στόμα μου για ν' απαντήσω στην ψυχή μου». Στο κείμενο που ακολουθεί αποτυπώνεται, μέσω της εναλλαγής πρόζας, ποιητικού λόγου και διαλογικών μερών, η προσπάθεια ενός ανθρώπου να πείσει την ψυχή του να συναινέσει στην αυτοκτονία του.

Διάβασα γι' αυτό το σημείωμα στο βιβλίο *Το τέλος των πάντων*, μια ανθολογία ιστοριών για τον θάνατο, που περιλάμβανε ακόμη τις τελευταίες επιθυμίες του Βιργίλιου και του Χουντίνι, ελεγείες στα ντόντο και στους ευνούχους, καθώς και εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες για τη διαδικασία καταγραφής απολιθωμάτων, τη λειτουργία της ηλεκτρικής καρέκλας και άλλων τεχνητών μέσων εξόντωσης. Παρότι δεν είχα ιδιαίτερα νοσηρή περιέργεια ως παιδί, αυτό το μακάβριο βιβλίο με συνόδευε όπου κι αν πήγαινα για κάμποσα χρόνια.

Από το *Τέλος των πάντων* έμαθα ακόμη πως κάθε εισπνοή που παίρνω περιέχει μόρια από την τελευταία εκπνοή του Ιούλιου Καίσαρα. Αυτή η πληροφορία με είχε εντυπωσιάσει – η μαγική σύμπτωση του χωροχρόνου, η γεφύρωση ενός επικού παρελθόντος με τη δική μου πεζή καθημερινότητα στην Ουάσινγκτον, που εκείνη την εποχή συνοψιζόταν στο κούρεμα του γκαζόν και σε πρωτόγονα βιντεοπαιχνίδια.

Δύσκολο να το χωρέσει ανθρώπου νους. Εάν όντως είχα μόλις εισπνεύσει την τελευταία εκπνοή του Καίσαρα καθώς ξεστόμιζε «Κι εσύ, τέκνον Βρούτε;», τότε πρέπει να είχα εισπνεύσει και του Μπετόβεν όταν έλεγε «Στον Παράδεισο θα ακούω», αλλά και του Δαρβίνου τη στιγμή που δήλωνε «Δεν φοβάμαι διόλου να πεθάνω». Ακόμη, την αναπνοή του Φραγκλίνου Ντελάνο Ρούσβελτ (Franklin Delano Roosevelt), της Ρόζα Παρκς (Rosa Parks), του Έλβις (Elvis Presley), των πρώτων αποίκων και των ιθαγενών της Αμερικής που γιόρτασαν μαζί την πρώτη Ημέρα των Ευχαριστιών, την αναπνοή του συγγραφέα του πρώτου σημειώματος αυτοκτονίας, αλλά κι αυτήν του παππού που δεν γνώρισα ποτέ. Και ως απόγονος επιζώντων του Ολοκαυτώματος, φανταζόμουν την τελευταία ανάσα του Χίτλερ (Adolf Hitler) να βγαίνει από το καταφύγιό του διαπερνώντας τρία μέτρα τοιμέντου, δέκα μέτρα γερμανικού χώματος και τα ποδοπατημένα λουλούδια στον κήπο της Καγκελαρίας του Ράιχ, να τηδάει πάνω από το Δυτικό Μέτωπο, να διασχίζει τον Ατλαντικό Ωκεανό και να φτάνει ύστερα από σαράντα χρόνια έξω απ' το σπίτι μου, να αναρριχάται στον δεύτερο όροφο, όπου βρισκόταν το παιδικό μου δωμάτιο, να μπαίνει απ' το παράθυρο και να με φουσκώνει σαν μπαλόνι έτοιμο να σκάσει.

Κι εφόσον είχα καταπιεί τις *τελευταίες* ανάσες που πήραν, τότε θα είχα καταπιεί και τις *πρώτες* τους, όπως και όλες τις άλλες ενδιάμεσα. Επίσης, όλες τις ανάσες όλων των ανθρώπων, αλλά και όλων των ζώων: του χάμστερ που είχα φέρει σπίτι απ' το σχολείο αλλά δεν επέζησε της φροντίδας μου, των κοτόπουλων που έφταναν από την Πολωνία ζεστά ακόμη, ξεπουπουλιασμένα απ' τη γιαγιά μου, του τελευταίου ταχυδρομικού περιστεριού. Με κάθε εισπνοή, απορροφούσα την αέναη εναλλαγή ζωής και θανάτου πάνω στον πλανήτη Γη. Αυτή η σκέψη μου προσέφερε μια σφαιρική άποψη της ιστορίας: ένας τεράστιος ιστός φτιαγμένος από ένα και μοναδικό υφάδι. Όταν ο Νιλ Άρμστρονγκ (Neil Armstrong) πάτησε με τη διαστημική του μπότα στο φεγγάρι και είπε «Ένα μικρό βήμα για τον άνθρωπο...», εξέπνευσε μέσω της πολυκαρβο-

νικής μάσκας του, σε έναν άηχο κόσμο, μόρια από την ανάσα του Αρχιμήδη την ώρα που έτρεχε γυμνός στους δρόμους των αρχαίων Συρακουσών φωνάζοντας «Εύρηκα!», γιατί είχε μόλις ανακαλύψει ότι το νερό που εκτοπιζόταν όταν έμπαινε μέσα στην μπανιέρα είχε το ίδιο βάρος με το σώμα του. (Ο Άρμστρονγκ άφησε μετά εκείνη την μπότα στο φεγγάρι για εξοικονόμηση βάρους, μια και προτίμησε να φέρει πίσω φεγγαρόπετρες.) Όταν ο Άλεξ, ο γκρίζος αφρικανικός παπαγάλος που είχε εκπαιδευτεί να συνομιλεί τόσο καλά όσο ένα πεντάχρονο παιδί, ξεστόμισε τα τελευταία του λόγια («Να είσαι καλός, τα λέμε αύριο. Σ' αγαπώ.»), ξεστόμισε μαζί και το λαχάνιασμα των σκύλων που έσερναν το έλκρηρο του Ρόαλντ Αμούντσεν (Roald Amundsen) πάνω σε πάγους που έχουν πια λιώσει, ξεστόμισε και τα ουρλιαχτά εξωτικών ζώων που σφαιγιάστηκαν από μονομάχους στο Κολοσσαίο. Για μένα όμως, το πιο εκπληκτικό σε όλα αυτά ήταν ότι αποτελούσα κι εγώ μέρος τους – ότι δεν γινόταν να μην είμαι συνδεδεμένος μαζί τους.

Το τέλος του Καίσαρα σηματοδότησε και μια αρχή: στο σώμα του έγινε μια από τις πρώτες καταγεγραμμένες νεκροψίες, κι έτσι γνωρίζουμε ότι μαχαιρώθηκε είκοσι τρεις φορές. Τα στίλετα έχουν χαθεί. Η αιματοβαμμένη του χλαμύδα έχει χαθεί. Η Κουρία του Πομπηίου, όπου δολοφονήθηκε, έχει χαθεί, και το μόνο που έχει απομείνει από τη μητρόπολη που την περιέβαλλε είναι ερείπια. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που κάποτε κάλυπτε εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και περιλάμβανε περισσότερο από το 20% του παγκόσμιου πληθυσμού – όταν η σκέψη και μόνο της εξαφάνισής της ήταν τόσο παράδοξη όσο η σκέψη της εξαφάνισης ολόκληρου του πλανήτη – έχει χαθεί.

Είναι δύσκολο να σκεφτεί κανείς κάποιο ιστορικό κειμήλιο που να είναι πιο εφήμερο από τις ανάσες των προγόνων του. Είναι όμως αδύνατο να σκεφτεί κάποιο που να είναι μακροβιότερο από την αναπνοή.

Παρά τις έντονες αναμνήσεις μου από το *Τέλος των πάντων*, τέτοιο βιβλίο δεν εκδόθηκε ποτέ. Όταν προσπάθησα να επιβε-

βαιώσω την ύπαρξή του, το μόνο σχετικό που ανακάλυψα ήταν το *Extraordinary Endings of Practically Everything and Everybody* του Πανάτι (Ch. Ranati), που είχε εκδοθεί όταν ήμουν δώδεκα χρονών. Περιέχει αναφορές στον Χουντίνι, στη διαδικασία καταγραφής και ανάλυσης απολιθωμάτων και σε πολλά ακόμη απ' όσα θυμόμουν, αλλά δεν λέει πουθενά για την τελευταία ανάσα του Καίσαρα ούτε για τη «Συζήτηση με την ψυχή...», που λογικά την έμαθα από κάπου αλλού. Αυτές οι μικρές διαφορές με προβληματίσαν – όχι τόσο επί της ουσίας, αλλά κυρίως επειδή οι αναμνήσεις μου ήταν τόσο ζωντανές.

Προβληματίστηκα ακόμη περισσότερο όταν αναζήτησα το πιο παλιό σημείωμα αυτοκτονίας και αναλογίστηκα τον τίτλο του – και μόνο το γεγονός ότι μια επιστολή αυτόχειρα έφερε τίτλο ήταν αρκετό για να μου προκαλέσει αναστάτωση. Το να συνειδητοποιούμε πως η μνήμη μας μπορεί να μας ξεγελάσει είναι ενοχλητικό· πόσο μάλλον να σκεφτόμαστε πως θα παραμείνουμε αλλοιωμένοι στη μνήμη των απογόνων μας. Κανείς δεν ξέρει εάν ο συντάκτης του πρώτου σημειώματος αυτοκτονίας όντως αυτοκτόνησε τελικά. «Άνοιξα το στόμα μου για ν' απαντήσω στην ψυχή μου», γράφει στην αρχή. Την τελευταία κουβέντα όμως την έχει η ψυχή, η οποία προτρέπει τον άνθρωπο να παραμείνει ζωντανός. Δεν γνωρίζουμε πώς αποκρίθηκε ο άνθρωπος. Είναι πολύ πιθανό η συζήτηση με την ψυχή να έληξε υπέρ της ζωής, κι έτσι η τελευταία πνοή του συντάκτη να βγήκε πολύ αργότερα. Ίσως το γεγονός ότι ήρθε αντιμέτωπος με τον θάνατο να τον έκανε να συνειδητοποιήσει την ανάγκη για επιβίωση. Εξάλλου, ένα σημείωμα αυτοκτονίας μοιάζει περισσότερο με διακήρυξη υπέρ της ζωής.

Καμία θυσία

Στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου, οι Αμερικάνοι που ζούσαν σε πόλεις της Ανατολικής Ακτής έσβηγαν τα φώτα τους όταν σκοτεινίαζε. Δεν το έκαναν επειδή κινδύνευαν οι ίδιοι· ο σκοπός της συσκοτίσις ήταν να δυσκολέψει τα γερμανικά υποβρύχια στον εντοπισμό και την επακόλουθη καταστροφή των πλοίων που έβγαιναν από το λιμάνι.

Καθώς ο πόλεμος προχωρούσε, κι άλλες πόλεις έκαναν το ίδιο, ακόμη κι όσες βρίσκονταν μακριά από την ακτή. Με αυτό τον τρόπο, οι πολίτες αντιδρούσαν σε μια διαμάχη της οποίας οι φρικαλεότητες δεν ήταν ορατές, αφού λάμβαναν χώρα μακριά τους· ωστόσο, η νικηφόρα έκβασή της θα απαιτούσε συλλογική δράση. Στο εσωτερικό μέτωπο, οι Αμερικάνοι χρειάζονταν κάτι που να τους υπενθυμίζει ότι η ζωή όπως την ήξεραν μέχρι τότε μπορούσε να καταστραφεί· και το σκοτάδι ήταν ένας τρόπος να φωτίσουν την απειλή. Οι πιλότοι της πολιτικής αεροπορίας έκαναν ελέγχους πάνω από τις μεσοδυτικές πολιτείες για τυχόν εχθρικά αεροπλάνα, παρόλο που κανένα γερμανικό μαχητικό αεροσκάφος της εποχής δεν θα μπορούσε να πετάξει τόσο μακριά. Ακόμη κι αν αυτές ήταν οι μόνες προσπάθειες, που στην καλύτερη των περιπτώσεων δεν θα είχαν κανένα αποτέλεσμα και στη χειρότερη θα μπορούσαν να αποβούν μοιραίες, η αίσθηση της αλληλεγγύης είχε ουσιώδη σημασία.

Χωρίς το εσωτερικό μέτωπο δεν θα είχαμε κερδίσει τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Οι ενέργειες του μετώπου είχαν και μετρήσιμες και ψυχολογικές συνέπειες: απλοί πολίτες ενώθηκαν για

να στηρίξουν έναν κοινό σκοπό. Κατά τη διάρκεια του πολέμου σημειώθηκε αύξηση της τάξης του 96% στη βιομηχανική παραγωγή. Τα φορτηγά πλοία Liberty, που στις αρχές του πολέμου χρειάζονταν οχτώ μήνες για να κατασκευαστούν, στην πορεία ολοκληρώνονταν μέσα σε λίγες εβδομάδες. Το SS Robert E. Peary, ένα πλοίο Liberty που αποτελούνταν από 250.000 μέρη και ζύγιζε πάνω από έξι τόνους, συναρμολογήθηκε σε τεσσερισήμισι μέρες. Έως το 1942, πολλές από τις εταιρίες που κατασκεύαζαν αυτοκίνητα, ψυγεία, μεταλλικά έπιπλα γραφείου και πλυντήρια είχαν αναπροσαρμόσει τις γραμμές παραγωγής τους συνεισφέροντας στην προμήθεια στρατιωτικού εξοπλισμού. Βιοτεχνίες εσωρούχων κατασκεύαζαν δίχτυα παραλλαγής, ταμειακές μηχανές μετατρέπονταν σε πιστόλια, και σακούλες για ηλεκτρικές σκούπες έβρισκαν νέα χρήση μέσα σε αντιασφυξιγόνες μάσκες. Στο εργατικό δυναμικό προστέθηκαν συνταξιούχοι, γυναίκες και φοιτητές – πολλές πολιτείες προχώρησαν σε μετατροπές στην εργατική νομοθεσία ώστε να μπορούν και οι έφηβοι να συνεισφέρουν. Προϊόντα καθημερινής χρήσης, όπως λάστιχα, κονσερβοκούτια, αλουμινόχαρτο και ξύλινα είδη, συλλέγονταν για να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή οπλισμού. Τα κινηματογραφικά στούντιο του Χόλιγουντ ανέλαβαν την παραγωγή των επίκαιρων για τον πόλεμο, ταινιών με αντιφασιστικό περιεχόμενο, καθώς και καρτούν που εμφυσούσαν τον πατριωτισμό. Πολλοί επώνυμοι προωθούσαν την αγορά πολεμικών ομολόγων, και κάποιοι, όπως η Τζούλια Τσάιλντ (Julia Child), έγιναν κατάσκοποι.

Το Κογκρέσο διέυρνε τη φορολογική βάση κατεβάζοντας το ελάχιστο αφορολόγητο εισόδημα και μειώνοντας τις φοροαπαλλαγές. Το 1940, μόλις το 10% των Αμερικανών εργατών είχε πληρώσει ομοσπονδιακό φόρο εισοδήματος. Έως το 1944, το ποσοστό αυτό πλησίαζε το 100%. Ο μέγιστος οριακός φορολογικός συντελεστής ανέβηκε στο 94%, ενώ το όριο φορολογήσιμου εισοδήματος μειώθηκε κατά 25 φορές.

Η κυβέρνηση εφάρμοσε έλεγχο τιμών σε νάιλον, ποδήλατα,

παπούτσια, καυσόξυλα, μετάξι και κάρβουνο – και οι Αμερικανοί το δέχτηκαν. Η βενζίνη ελεγχόταν αυστηρά, και, προκειμένου να μειωθεί η κατανάλωση καυσίμων και ελαστικών, το επιτρεπόμενο όριο ταχύτητας για όλη την Αμερική είχε οριστεί στα τριάντα πέντε μίλια την ώρα. Η αμερικανική κυβέρνηση τύπωσε αφίσες που προωθούσαν την κοινή χρήση αυτοκινήτων με το σλόγκαν: «Όταν είσαι στο αυτοκίνητο ΜΟΝΟΣ σου, έχεις συνεπιβάτη τον Χίτλερ!»

Οι αγρότες, παρότι λιγότεροι και με φτωχότερο εξοπλισμό, πολλαπλασίασαν την παραγωγή τους, και οι αστοί φύτεψαν «κήπους της νίκης» (victory gardens), μικρές εκτάσεις σε αυλές και κενά οικοπέδα. Η κυβέρνηση είχε βάλει δελτίο σε βασικά τρόφιμα, όπως τη ζάχαρη, τον καφέ και το βούτυρο. Το 1942 μια καμπάνια με τίτλο «Μοιράσου το κρέας» προέτρεπε τους ενήλικες Αμερικανούς να περιορίσουν την εβδομαδιαία κατανάλωση κρέατος στο ενάμισι κιλό. Στην Αγγλία έτρωγαν το μισό απ' αυτό. Αυτό το συλλογικό σφίξιμο στο ζωνάρι οδήγησε σε γενικότερη βελτίωση της υγείας. Τον Ιούλιο του 1942 η Disney δημιούργησε μια μικρού μήκους ταινία κινουμένων σχεδίων για λογαριασμό του Υπουργείου Γεωργίας των ΗΠΑ, το *Food Will Win the War*, που παρουσίαζε την καλλιέργεια της γης ως θέμα εθνικής ασφάλειας. Οι αγρότες της Αμερικής ήταν διπλάσιοι σε αριθμό από τους στρατιώτες του Άξονα. «Τα αγροτικά μηχανήματα είναι άρματα μάχης: τάγματα αλωνιστικών· ταξιαρχίες φορτηγών· μεραρχίες θεριστών καλαμποκιού, πατατοεξαγωγέων, φυτευτών σπόρων και βολβών· στρατιές αρμεκτικών μηχανών».

Το βράδυ της 28ης Απριλίου του 1942, πέντε μήνες μετά τον βομβαρδισμό του Περλ Χάρμπορ κι ενώ ο πόλεμος μαινόταν στην Ευρώπη, εκατομμύρια Αμερικανοί μαζεύτηκαν γύρω από τα ραδιόφωνα τους για να ακούσουν τον πρόεδρο Ρούσβελτ σε μια από τις ομιλίες του, ή «κουβέντες δίπλα στο τζάκι», όπως ονομάστηκαν. Σ' εκείνη την «κουβέντα» ενημέρωνε τους πολίτες για την εξέλιξη του πολέμου, τους μιλούσε για τις προκλήσεις που έρχονταν και τους εξηγούσε τα ζητούμενα από αυτούς:

Δεν έχουμε όλοι το προνόμιο να πολεμάμε τους εχθρούς μας από απόσταση. Δεν έχουμε όλοι το προνόμιο να δουλεύουμε σε εργοστάσια παραγωγής πολεμοφοδίων ή ναυπηγεία ή φάρμες ή πετρελαιοπηγές ή ορυχεία και να παράγουμε τον οπλισμό ή τις πρώτες ύλες που χρειάζονται οι ένοπλες δυνάμεις μας. Υπάρχει όμως ένα κοινό μέτωπο και μια κοινή μάχη όπου κάθε Αμερικανός πολίτης – άντρας, γυναίκα και παιδί – έχει το προνόμιο να συνεισφέρει για όσο διαρκέσει αυτός ο πόλεμος. Αυτό το μέτωπο βρίσκεται εδώ, στα σπίτια μας, στις καθημερινές ζωές μας, στη ρουτίνα μας. Εδώ, από τα σπίτια μας, θα έχουμε όλοι το προνόμιο να πολεμήσουμε με αυταπάρηση όχι μόνο για τον εφοδιασμό των στρατιωτών μας, αλλά και για να κρατήσουμε την οικονομία μας ισχυρή τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου όσο και μετά το πέρας του. Αυτό προϋποθέτει φυσικά την εγκατάλειψη όχι μόνο κάθε είδους πολυτέλειας, αλλά και πολλών βασικών ανέσεων. Ο κάθε Αμερικανός πατριώτης έχει επίγνωση της ατομικής του ευθύνης [...]. Όπως είπα χθες στο Κογκρέσο, η λέξη «θυσία» δεν είναι η κατάλληλη για να χαρακτηρίσει αυτό το πρόγραμμα αυταπάρησης. Όταν οι σκληρές μάχες θα έχουν τελειώσει κι εμείς θα έχουμε διαφυλάξει την ελευθερία μας, καμία «θυσία» δεν θα έχουμε κάνει.

Είναι βαρύ φορτίο να πρέπει να δίνεις στην κυβέρνηση το 94% του εισοδήματός σου. Είναι σημαντική δοκιμασία να παίρνεις βασικά τρόφιμα με δελτίο. Είναι μεγάλο ξεβόλεμα να μην μπορείς να οδηγήσεις με πάνω από τριάντα πέντε μίλια την ώρα. Είναι αρκετά ενοχλητικό να σβήνεις τα φώτα σου τη νύχτα.

Παρότι για πολλούς Αμερικανούς πολίτες εκείνος ο πόλεμος γινόταν *πέρα μακριά*, λίγο σκοτάδι δεν ήταν παράλογη απαίτηση προκειμένου να παραμείνουν ασφαλείς *εδώ κοντά*. Πώς θα χαρακτηρίζαμε κάποιον που εν μέσω ενός αγώνα κρίσιμου, όχι μόνο για

ΑΠΙΣΤΕΥΤΟ

εκατομμύρια ζωές, αλλά και για τη διαφύλαξη της ελευθερίας μας, θεωρεί ότι το να σβήσει τα φώτα του είναι μεγάλη θυσία;

Ο πόλεμος βέβαια δεν θα είχε κερδηθεί *μόνο* με αυτή τη συλλογική δράση – για τη νίκη χρειάστηκαν δεκαέξι εκατομμύρια Αμερικανοί στρατιώτες, περισσότερα από τέσσερα τρισεκατομμύρια δολάρια και οι ένοπλες δυνάμεις αρκετών ακόμη κρατών. Φανταστείτε όμως η έκβαση του πολέμου να *εξαρτιόταν* από αυτή τη δράση. Φανταστείτε το νυχτερινό σβήσιμο των φώτων να ήταν αυτό που εμπόδιζε τις ναζιστικές σημαίες να υψώνονται στο Λονδίνο, στη Μόσχα και στην Ουάσινγκτον. Φανταστείτε οι εναπομείναντες 10,5 εκατομμύρια Εβραίοι του κόσμου να μην μπορούσαν να σωθούν δίχως αυτές τις ώρες συσκότισης. Πώς θα κρίναμε τότε την αυταπάρνηση των πολιτών;

Καμία «θυσία» δεν θα έχουμε κάνει.